

LUCRĂRI DE POPULARIZARE A ȘTIINȚEI ALCĂTUIE ÎN TRANSILVANIA ÎN JURUL ANULUI 1800

Liliana SOARE,
Universitatea din Pitești

Abstract: *In Transylvania, the diffusion of knowledge became an important element in a cultural program worthy of the ideology of the 18th century. Cultural betterment, the enlightenment of the masses involved the cultivated stratum of society in spreading culture more widely. The Romanian intellectuals' writings are published as agrotechnical works, as school textbooks or as popular writings meant to disseminate science among people. The contribution of the Romanian scholars, representatives of the Enlightenment, to setting up a Romanian economic and scientific literature was substantial. Their activity of translating and adapting foreign literature in different fields (economy, medicine, science – mathematics, physics, geography etc.) may be regarded as a process of integrating Romanian culture under Enlightenment influences, of assimilating European values based on national traditions.*

Key words: *Enlightenment, popularization texts, science fields, science dissemination*

Majoritatea cercetătorilor au subliniat rolul extrem de important jucat de iluminism în formarea și evoluția ideilor prezente în Transilvania și, implicit, contribuția Școlii Ardelene la declanșarea renașterii naționale și lingvistice în țările române¹. Trecerea de la umanism la iluminism apare ca un proces al cărui cea mai importantă componentă este tendința de laicizare a culturii, sesizabilă încă de la începutul secolului al XVIII-lea în orientarea deliberată a actului cultural în conformitate cu „folosul de obște”². Preponderența pe care o are, spre sfârșitul acestui secol, cartea laică, în raport cu tipăriturile religioase, este definitorie pentru delimitarea netă care se face între cele două planuri, pentru orientarea către profan, în deplin acord cu ideile iluministe³. Procesul de laicizare a culturii, creșterea producției editoriale românești corespunde unui interes activ al cititorilor⁴.

Secolul al XVIII-lea, secol de expansiune a cunoașterii, aduce și în spațiul cultural românesc o preocupare insistentă pentru domeniul științelor. Direcțiilor importante ale iluminismului: istoriografia, filologia și filozofia, li se alătură o nouă literatură, învederând disponibilități reale de comunicare cu societatea. Dialogul cultură-societate are loc sub semnul luminării poporului. Astfel, trecerea de la creația savantă la una orientată spre nevoile imediate ale societății, preocuparea pentru o literatură de mai largă circulație, spre produsele „minore”, de tipul literaturii de colportaj, reprezintă o transpunere în fapte a idealului iluminist al realizării fericirii prin cultură⁵.

Primul manifest programatic este reprezentat de prospectul *Vestirilor filosoficești și moralicești* din 1795, periodic al „Societății filosoficești a neamului românesc în Mare Prințepatul Ardealului”, organizație ce reunea personalități ale vieții publice din toate provinciile. Programul cultural enciclopedic, lansat sub semnul idealului iluminării, puncta prioritățile culturale ale epocii. În spiritul raționalismului iluminist, programul preconiza cultivarea științelor în limba română, prilej de *polire* a limbii: „Dumneavoastră, dară...carii doriți a vă deprinde în sporiul acestor următoare științe,

iată că, din râvna unor patrioți ai neamului rumânesc, crescuți în deprinderea teorii fizicești și filosofești ce cuprinde în sine cursul ceriului, gheografia, care arată părțile lumii și cuvintează despre vestitele ceteci și orașe, răsipite pe rotogolul pământului, și alte științe spre folosul economii, cum sânt și manufacturile neguțătorești, ne-am deșteptat spre acest vrednic scopos, să culegem rodirile acestor desfătătoare științe și adunându-le ca într-o legătură de finice în limba prevestitului neam rumânesc, să le închinăm inimilor celor iubitoare de muse filosofești...⁶. Pornind de la ideea cultivării limbii prin exersarea acesteia în științe, programul preconiza apariția unor lucrări extrem de diverse, precizând că „științele vor fi, cu rânduială, tipărite...adică părțile filosofești usebite de Theologhiia moralicească...⁷. Această precizare „indică gradul avansat de laicizare a preocupărilor cărturărești într-o epocă de elaborare și organizare a Luminilor. Cele mai multe dintre manifestele ce-i succed abordează unul sau câteva aspecte ale programului luminării, cu tendințe vădite de specializare, pe fondul diversificării preocupărilor cărturărești și al autonomizării domeniilor⁸.

În Transilvania și Banat a existat un cadru propice dezvoltării și modernizării culturii naționale, creat prin unirea unei părți a bisericii ortodoxe cu biserica Romei și prin reformele școlare și administrative, în spiritul filozofiei luminilor, ale imperiului habsburgic, promovate de împărăteasa Maria Tereza și, ulterior, de Iosif al II-lea, reforme de care au beneficiat și românii. În urma reformelor școlare dintre 1774-1790 s-au înființat numeroase școli elementare în limba română, precum și școli de pregătire a dascălilor, pentru care s-au tradus și alcătuit manualele necesare, prin efortul primilor directori ai școlilor naționale: Teodor Iancovici pentru școlile sârbești și românești neunite din Banat, Gheorghe Șincai pentru școlile românilor greco-catolici și Dimitrie Eustatievici Brașoveanul pentru școlile românilor neuniți din Transilvania.

Interesul oficial față de organizarea învățământului elementar, față de subordonarea acestuia rațiunilor de stat s-a asociat cu contribuția reprezentativă a iluminiștilor români în domeniul publicării de manuale. Dacă „până în secolul al XVIII-lea nu se poate vorbi de o literatură didactică propriu-zisă⁹, ulterior, datorită reformelor educaționale și programului iluminist de culturalizare a maselor, aceasta ajunge să fie bine reprezentată, fiind parte componentă a procesului de secularizare a învățământului¹⁰. Orientarea realist-științifică a învățământului se poate urmări nu numai la nivelul accentuării caracterului științific al manualelor¹¹, ci și la cel al editării unor lucrări de popularizare a științei, dintre care unele erau destinate și uzului școlar¹².

Ca urmare a unei politici consecvente de trezire a interesului pentru cultivarea rațională a pământului¹³, se tipăresc o serie de cărți agrotehnice, de orânduiri sau „povățuiri” ale guvernului vienez. „Pentru a îndruma țărănimea pe calea unei agriculturi raționale, statul ia măsuri de a tipări și a răspândi cât mai multe *broșuri cu sfaturi agricole* pentru țărani, scrise pe înțelesul poporului...Unele dintre aceste broșuri erau traduse din limba germană sau din limba sârbă, altele din prelucrări ale unor cărți apărute în limbile amintite, dar au existat și broșuri scrise chiar de cărturari români¹⁴. Pe lângă broșurile cu caracter economic, ce conțin îndrumări pentru cultivarea rațională a pământului, se acordă o atenție sporită și lucrărilor care aparțin unor domenii științifice variate. S-a observat ca acestea răspund unor nevoi intelectuale diverse (lucrărilor de popularizare sau de tip didactic le stau alături opere științifice autentice) și aparțin predominant practicii științifice (fără a fi însă absente lucrările teoretice, de regulă descriptive)¹⁵.

2. Școala Ardeleană nu se limitează la cei patru reprezentanți de frunte și nici la cele două domenii importante pe care le-a ilustrat: istoria și filologia. Mișcarea ardeleană include numeroși cărturari, uniți de idealuri iluministe comune. Prin opera lor

de popularizare, situată pe liniile esențiale ale iluminismului, aceștia au contribuit la o răspândire fără precedent a științei de carte în societate. Cărturarii ardeleni și-au îndreptat atenția asupra domeniului științelor, considerându-l necesar pentru progresul societății românești.

Concepția iluministă despre învățatură ca mijloc de creare a progresului social se desprinde din toate scrierile reprezentanților mișcării ardelenice. Astfel, Gh. Șincai afirmă: „...precum și la alte neamuri, așa și la români se se rădăce școale, în care se se învațe toți pruncii în limba sa a cetii, a scrie, a numera sau aritmetica și învățatura creștinească, ca se poată fieștecarii dintră dânșii fi nu numai buni fii ai patriei sale, ci și adevărați creștini...”¹⁶. Naum Petrovici subliniază rolul școlii și necesitatea modernizării metodelor de predare, într-o epocă în care se mai practicau încă vechile metode scolastice: „...mulți se află, carii remân lipsiți de methodul, măcar că acela nu se poate zice method. Mulți socotesc cum că o întocmire noao a shoalelor ar fi păgânătate și blăstem pre capul lor. Eu pentru toți aceia nu scriu, și nice va putea cineva scrie pentru dânșii”¹⁷. Pentru Damaschin Bojincă, cele mai eficiente mijloace de realizare a progresului social sunt însușirea științei și difuzarea culturii în mase. Cultura sau luminarea („adecă pășirea și sporiul întru sciințe”) „îmbunătățește, înfrumșetează și mărește sufletul omului”; „unde înflorește odată cultura, acolo pere superștiția; așijderea decșântăturile, fărncăturile și mincinoasele vrăjitorii se sting”; „sciințele, care prin ținerea aminte se păstrează, numai prin luminare se aduc spre folosul omului, apoi luminarea acășună”¹⁸ virtute, moralitate și buna orânduială a circumstanțelor, care sunt îndreptate spre bunanorocire”¹⁹. Rolul școlii și al științelor în educație este subliniat și de C. Diaconovici-Loga. În concepția cărturarului bănățean, progresul societății este asigurat de dezvoltarea științei: „...împărăția prin arme se întărește, iar prin științe și măestrii se ferecește”²⁰. Mai mult, Diaconovici-Loga schițează un proiect de emancipare națională, de luminare a poporului prin intermediul culturii: „Bărbați învățați trebuie să aibă neamul cel ce poștește să se cunoască că este om; după aceasta, școli, apoi cărți, că numai aceste trei sânt tot capul lucrului, de a se putea lumina neamul”. În acest proces se pornește de la temelia națiunii: „...ne mai trebuesc școli și prin sate, înzăștrite cu toate cele de lipsă”²¹. Acest deziderat nu se poate realiza decât prin intermediul limbii naționale: „apoi, zic, tocmai în limba maicii să ne luminăm, că putem, cum au putut și alte neamuri care până n-au început așa, erau și ele întunecate”²².

De fapt, „asocierea limbii și națiunii într-un raport de intercondiționare, reprezintă deja o constantă în mentalitatea iluministă, o componentă a noului concept de națiune, în curs de elaborare”²³. Pentru cărturarii ardeleni, îmbogățirea fondului lexical este în deplin acord cu progresul cunoașterii, reprezentând un act de patriotism²⁴. Difuzarea ideilor iluminismului european, luminarea maselor prin difuzarea culturii occidentale, a latinei și a limbilor romanice, toate se fac cu scopul declarat de „a da oarece cunoștință neamului cel rumânesc carele până acum nici atâta cunoștință de neamul său nu are”²⁵.

3. Tratatetele de istorie și filozofie, adresându-se intelectualității române și străine, nu erau accesibile oamenilor simpli. Prin urmare, „pentru acești oameni era necesară o altă literatură, care trebuia creată în grabă, prin traduceri, compilații, prelucrări sau scrieri originale. În această direcție se concentrează vreme îndelungată eforturile celor mai mulți dintre cărturarii Școlii Ardelenice”²⁶. Funcția de cenzor la tipografia budană, pe care au avut-o S. Micu, Gh. Șincai și P. Maior, le-a oferit acestora posibilitatea de a pune în aplicare întregul program teoretic al iluminismului românesc. Astfel, activitatea desfășurată de corifeii mișcării ardelenice a făcut ca, timp de 20 de ani, tipografia din Buda să devină un centru extrem de important pentru răspândirea culturii românești²⁷.

Cărțile de economie sunt primele care apar, ca o consecință a campaniei de propagandă în rândurile țărănimii, fiind, în majoritatea lor, traduceri sau adaptări ale unor tratate franceze și germane²⁸. Scrierea care pune bazele literaturii economice aparține medicului I. Piuariu-Molnar, intitulată *Economia stupilor*, tipărită la Viena în 1785²⁹. Următoarea scriere care apare este o traducere a lui I. Budai-Deleanu, făcută din germană, intitulată *Învățătură pentru sămănătorii de țabac din Bucovina*, Liov, 1793³⁰. În 1804, apare la Lemberg o broșură al cărei traducător a rămas necunoscut, *Învățătură despre sămănarea inului, pentru Bohemia, Moravia și Silezia*. În 1806 apar la Buda *Povățuire către economia de câmp* a lui Gh. Șincai. și *Povățuire către economia de câmp pentru folosul școalelor din Țara Ungurească și din părțile ei învecinate*, a lui I. Piuariu-Molnar. În 1807 se tipărește, tot la Buda, traducerea din sârbă a lui Gr. Obradovici, intitulată *Carte de mână pentru bine-orânduita economie, lucrarea câmpului și pentru plămădirea și pândirea a vitelor și păsărilor celor casnice, spre mare treabă a plugarilor celor românești*. În 1808 vede lumina tiparului, la Sibiu, *Povățuirea cu praxis către sporirea stupilor* a lui I. Piuariu-Molnar. P. Maior își începe în 1812 activitatea de traducere a câtorva scrieri cu caracter economic, apărute tot la Buda³¹: *Pentru facerea zaharului din mustureață de jugastru, Învățătură de a face sirup și zăhăr din mustul tuleiilor de cucuruz, după ce s-au cules cucuruzul de pre ei, Învățătură pentru prăsierea pomilor*, urmate în 1813 de *Învățătură despre agonisirea viței de vie și despre măiestria de a face vin, vinars și oțet și Disertația lui Ioan Burgher M.D. despre zăhăr, carele din must de tului de cucuruz și de jugastru se face*. În 1823, lui P. Maior îi apare și *Învățătură de spre cultura sau creșterea frăgarilor și a viermilor de mătasă, pentru întrebuițarea școalelor naționale*, primul manual de sericicultură. Tot în 1823 apar traduceri efectuate de bănățeanul I. Tomici, *Cultura bombițelor sau învățătură despre ținerea și creșterea omidelor sau goangelor de mătasă și Cultura albinelor sau învățătura despre ținerea stupilor în magașinuri*. Din 1828 datează și traducerea anonimă *Învățătură despre cultura sau lucrarea cănepei*.

Acestor lucrări li se alătură seria de „povățuiri” ale guvernului, impuse de nevoile locale ale momentului: *Povățuire pentru tăbăcirea pieilor dobitoacelor moarte*, 1786, *Meșteșugurile pentru curățirea grânelor de neghină și tăciune*, 1788, *Învățătura economiei (cultivării) poamelor de pământ – crumpeni – și folosul lor*, 1815 sau *Îndreptarea, în ce chip se poate întrebuița ghinda spre hrană oamenilor în loc de bucate*, 1816³².

Prima scriere românească de matematică apare la Viena în 1777, *Ducere de mână către aritmetica sau socoteala pentru traba pruncilor rumâneștii celor neuniților ce învață în școle cele mici*, al cărei traducător este bănățeanul Teodor Iancovici, directorul școlilor neunite. Al doilea text matematic îi aparține lui Gh. Șincai, fiind o traducere după un manual al lui I. I., Felbiger, *Îndreptare către aritmetică, întâia parte, alcătuită și întocmită pentru folosul și procopseala tuturor școalelor normălești a neamului românesc*, Blaj, 1785. În 1789, apare la Sibiu *Ducere de mână sau povățuire către aritmetică sau socoteală, pentru întrebuițarea pruncilor românești celor neuniți ce să învață în școalele cele mici*, a lui D. Eustatievici Brașoveanul. Următorul text matematic transilvănean apare în 1805, traducere din germană realizată de Gr. Obradovici, intitulat *Povățuire către învățătura socoatei sau aritmetica, spre trebuința școalelor celor românești*. Tot lui Gh. Șincai îi apare la Buda, în 1806, *Povățuire către aritmetică sau învățătura numerilor*.

Domeniul științelor naturale este reprezentat prin *Istoria naturei sau a firei*, traducere și adaptare realizată de Gh. Șincai după I. H. Hellmuth, între anii 1806-1810. Din aceeași perioadă datează și un vocabular în patru limbi cu termeni aparținând

acestui domeniu, alcătuit de Șincai după Sigerius și Hellmuth, cu două redacții: latină (*Vocabularium pertinens ad tria Regna Naturae*) și română (*Vocabulariu ce ține de Istoria Naturei*)³³. Acestea sunt singurele scrieri din domeniul științelor naturale care apar în Transilvania până la 1830.

Gh. Șincai se remarcă și în domeniul științelor fizico-chimice, prin manuscrisul intitulat *Învățătură firească spre surparea superstiției norodului*³⁴, tot o traducere după Hellmuth, realizată în jurul anului 1810, după cum a demonstrat N. A. Ursu³⁵.

Prima broșură medicală în limba română apare la Sibiu și la Cluj, în 1803, traducere din maghiară aparținând lui Ioan Molnar, intitulată *Învățătură adevărată pre scurt a vindeca boala sfranțului*. Anul următor apare la Sibiu o traducere din germană al cărei autor nu este cunoscut, cu titlul *Cuvânt pre scurt despre ultuirea vărsatului de vacă*. În 1811 apare, într-o broșură tipărită la Buda, *Doftorie împotriva gălbezii oilor*, a lui S. Vulcan. Din 1815 datează manuscrisul *Meșteșugul lungimei de viață, prin doftoreasca grijă a trupului și a sufletului*, traducere din latină făcută de preotul Iosif Pașca, la îndemnul lui S. Vulcan. Prima scriere medicală românească în care întâlnim o terminologie de specialitate mai bogată și cu un mai pronunțat caracter neologic³⁶ este traducerea din maghiară efectuată în 1816 de P. Maior, intitulată *Învățătură despre ferirea și doftoria boalelor celor ce se încing prin țeară*. În 1817 apare la Buda broșura *Scurtă învățătură pentru vărsatul cel mântuitori*, tradusă tot de Maior³⁷. Tot lui Maior îi datorăm o traducere după Aulus Gellius, apărută în 1819, *Cuvântarea filosofului Favorin, cu care svătuiește pre o cucoană ce de curând născuse fiu ca pre născutul său nu prin daice, ci însăși ea cu laptele său să-l hrănească*³⁸.

Prima lucrare științifică medicală românească apare la Sibiu, în 1821, și îi aparține lui Vasilie Popp - *Apele minerale de la Arpătac, Bodoc și Covasna și despre întrebuițarea acelorăși în deschilinite patimi*³⁹. Doi ani mai târziu, în 1823, S. Vulcan tipărește, la Oradea, o broșură [*Circulară asupra vărsatului de vacă*]⁴⁰, iar din perioada 1820-1830 îi aparține manuscrisul *Tractat despre vindecarea morburilor poporului de la țeară*. În 1825, doctorul Al. Teodori publică, în almanahul lui Z. Carcalechi (*Carte de mână pentru nația românească*) articolul *Scurtă arătare despre om și despre întocmirile lui*.

Literatura geografică este reprezentată de *Gheografia sau scrierea pământului*, apărută la Buda, în două volume, în 1814, respectiv 1815, traducere a lui Nicola Nicolau. Este primul manual de mari proporții tipărit în limba română. O altă lucrare în care abundă termenii geografici apare la Sibiu, în 1811, traducere din greacă a arhimandritului muntean Nicodim Greceanu, cu titlul *Învățături de multe științe*.

4. Cultura românească din Transilvania cunoaște un salt important la sfârșitul secolului al XVIII-lea și în primele trei decenii ale secolului al XIX-lea, ca urmare a activității desfășurate de reprezentanții Școlii Ardelene. În urma precizării tot mai accentuate a centrelor tipografice (Blaj, Sibiu, Brașov și, mai ales, Buda), activitatea editorială a cărții românești cunoaște o dezvoltare fără precedent. Acest fenomen a dus la publicarea a numeroase scrieri (originale sau traduceri) cu caracter educativ și științific. Acestea ilustrează întreaga diversitate a aspectelor proprii iluminismului românesc: cărților didactice le stau alături cele destinate combaterii superstițiilor, cele care se adresează țăranului, învățându-l metode noi de lucrare a pământului sau de combatere a bolilor la animale etc. Literatura de popularizare din această perioadă, operă de traducere și adaptare, a contribuit la inițierea unui dialog cu un cerc cât mai larg de beneficiari ai actului de lectură, orientându-se spre marea masă a poporului. Amendând exclusivismul culturii umaniste, literatura de popularizare este

reprezentativă pentru profilul iluminismului românesc și relevantă pentru evoluția ulterioară a culturii în spațiul românesc.

Note

¹ Studiile și monografiile reprezentative se constituie într-o vastă bibliografie a problemei, corespunzând unei perioade de peste un secol de exegeză: D. Popovici, *La littérature roumaine à l' époque des lumières*, Sibiu, 1945 (și *Studii literare. I. Literatura română în epoca „luminilor”*, Cluj, 1972), D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, Cluj, 1948, L. Blaga, *Gândirea românească în Transilvania în secolul al XVIII-lea*, București, 1966, Al. Duțu, *Coordonate ale culturii românești în secolul al XVIII-lea (1700-1821)*, București, 1968, N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688-1821)*, vol. II, *Epoca lui Petru Maior. Excursuri*, ed. îngrijită de B. Theodorescu, București, 1969, P. Cornea, *Originile romantismului românesc. Spiritul public, mișcarea ideilor și literatura între 1780-1840*, București, 1972, D. Ghișe, P. Teodor, *Fragmentarium iluminist*, Cluj, 1972, Vlad Georgescu, *Ideile politice și iluminismul în Principatele române. 1750-1821*, București, 1972, Ovidiu Papadima, *Ipostaze ale iluminismului românesc*, București, 1975, I. Lungu, *Școala Ardeleană. Mișcare ideologică națională iluministă*, București, 1978, Pompiliu Teodor, *Interferențe iluministe europene*, Cluj, 1983 ș.a.

² Al. Duțu, *Umaniștii români și cultura europeană*, București, 1974, p. 124.

³ V. Al. Duțu, *Sinteză și originalitate în cultura română*, București, 1972, p. 152.

⁴ Cercetând evoluția cărții, M. Tomescu evidențiază izbânda cărții laice care, pentru perioada 1717-1750 reprezintă 15,6% din totalitatea tipăriturilor din țările românești, pentru ca, în deceniile nouă și zece să ajungă la 49,38%, respectiv 53,23%. Cartea științifică își întărește poziția pentru ca apoi să cunoască un salt însemnat, ajungând la 74,84% în al treilea deceniu al secolului al XIX-lea. Cele mai multe tipărituri apar în Transilvania- 40,07%, față de 6,23% editate în Țara Românească și 3,08% în Moldova (*Istoria cărții românești de la începuturi până la 1918*, București, 1968, p. 110). Elaborând o statistică a lucrărilor înregistrate de BRV, I. Gheție subliniază extraordinara expansiune a culturii scrise din această perioadă: 1400 de cărți românești apărute în intervalul 1780-1830, față de aproximativ 600 de lucrări care apar între 1544-1780. Autorul demonstrează primatul cultural deținut de Transilvania: în perioada 1800-1820 se tipăresc (în Transilvania, Viena sau Buda) 289 de cărți, față de 88 în Moldova și 37 în Muntenia (*Baza dialectală a românei literare*, București, 1975, p. 431).

⁵ V. M. Popa, *The fable and the story - Means of Spreading the Ideas of the Enlightenment*, în *Enlightenment and Romanian Society*, edited by P. Teodor, Cluj, 1980, p. 221-229.

⁶ Apud *Școala Ardeleană*, ediție critică, note, bibliografie și glosar de Fl. Fugariu, introducere de D. Ghișe și P. Teodor, București, 1983, I, p. 199. În text vom folosi sigla ȘA.

⁷ Ibidem, p. 201.

⁸ N. Bocșan, *Contribuții la istoria iluminismului românesc*, Timișoara, 1986, p. 183.

⁹ Magdalena Georgescu, *Cultura lingvistică în secolul al XVIII-lea*, în *Contribuții la studiul limbii române literare. Secolul al XVIII-lea (1688-1780)*, coord. I. Gheție și Gh. Chivu, Cluj, 2000, p. 55. Cercetătoarea mai observă că, în primele două secole de existență a culturii românești scrise, se cunosc doar două categorii de cărți destinate formării deprinderii de a citi și a scrie: catehismele și textele slavone cu traducere românească intercalată, folosite în școli pentru învățarea limbii slavone.

¹⁰ O prezentare detaliată a literaturii didactice transilvănene (bucoavne, abecedare, cărți de citire) face O. Ghibu în *Din istoria literaturii didactice românești*, 1915-1916, editată în 1975 de O. Păun. Informații valoroase în acest sens ne furnizează și studiile aparținând lui N. Albu, *Istoria învățământului românesc din Transilvania până la 1800*, Blaj, 1944, idem, *Istoria școlilor românești din Transilvania între 1800-1867*, București, 1971, Luciei Protopopescu, *Contribuții la istoria învățământului românesc din Transilvania. 1774-1805*, București, 1966, și V. Țârcovnicu, *Contribuții la istoria învățământului românesc din Banat (1780-1918)*, București, 1970.

¹¹ Primele cărți de citire desprinse de conținutul religios sunt opera ministrului austriac al cultelor, Felbiger. *Ducere de mână către cinstă și dreptate* apare la Viena în 1777 (reeditată în 1788 și 1793) și la Buda, în 1798, fiind tipărită cu text paralel german-român.

¹² Până la apariția literaturii didactice și a celei de popularizare propriu-zise, calendarele tipărite la Sibiu, Viena și Buda sunt primele publicații care ilustrează o nouă orientare în cultura românească. Având un rol de educare și informare, calendarele publică „rețete de bucate și leacuri pentru «tămăduirea pietrii la om», «pentru junghiu», precum și contra omizilor «care mănâncă varza» sau pomii, sfaturi de cum să se procedeze «ca vacile să dea lapte bun și mult». Din aceste calendare învățau românii de la începutul secolului al XIX-lea cum să citească «hrisoavele cele vechi sau zapisele, la care nu se prea cunosc slovele», cum să se facă cerneală bună roșie și verde, cum să scoată mirosul oalelor, cum să dea merelor «mirosul nucșoarei», cum să scape de muște, de șoareci și de gărgărițe” (Mircea Tomescu, *Calendarele românești. 1533-1830. Studiu și bibliografie*, București, 1957, p. 91).

¹³ „Sfaturile gospodărești și de ridicare a maselor din bezna inculturii depășesc conținutul strict al cărților economice și se reflectă în mai toate publicațiile românești ale vremii: în prefețele manualelor de școală, în prefețele cărților populare sau în cărțile de medicină; se resimt în interesul pentru cărțile de geografie, străbat în cărțile din biserică sau constituie subiecte de inspirație poetică” (Cornelia Bodea, *Preocupări economice și culturale în literatura transilvană dintre anii 1786-1830*, în „Studii”, IX, nr. 1, 1956, p. 94).

¹⁴ V. Țârcovnicu, *Contribuții la istoria învățământului românesc din Banat (1780-1918)*, București, 1970, p. 34-35.

¹⁵ Gh. Chivu, *Evoluția stilurilor limbii literare*, în *Contribuții la studiul limbii române literare. Secolul al XVIII-lea (1688-1780)*, coord. I. Gheție și Gh. Chivu, Cluj 2000, p. 318-319.

¹⁶ *Catehismul cel mare*, Blaj, 1783, în ȘA, I, p. 34.

¹⁷ În prefața la *Pedagoghia și methodica pentru învățătorii șoarelelor orășenești și sâtești*, traducere după Villaume, Buda, 1818, apud ȘA, II, p. 359..

¹⁸ aduce, cauzează.

¹⁹ *Diregătoriul bunei-creștere spre îndreptarea multor părinți și bun folosul tinerimei române*, Buda, 1830, apud ȘA, II, p. 721.

²⁰ *Epistolariul românesc pentru facerea a tot felu de scrisori ce sânt în viața soțietății omenești*, Pesta, 1841, apud ȘA, II, p. 765.

²¹ *Chiemare la typărirea cărților românești și versuri pentru îndreptarea tinerilor*, Buda, 1821, apud ȘA, II, p. 564.

²² Ibidem, p. 565.

²³ N. Bocșan, op. cit., p. 185.

-
- ²⁴ În *Reflecții. Disputații asupra istoriei*, Buda, 1834, P. Maior arăta: „Cum că românii sânt săraci din lipsa mijloacelor spre înaintarea culturii, nu se poate tăgădui” (apud ȘA, I, p. 234).
- ²⁵ S. Micu, *Scurtă cunoștință a istorii românilor*, 1796, apud ȘA, I, p. 223.
- ²⁶ R. Munteanu, *Contribuția Școlii Ardelene la culturalizarea maselor*, București, 1966, p. 125.
- ²⁷ Mai multe detalii oferă în acest sens S. Domokos, *Tipografia din Buda. Contribuția ei la formarea științei și literaturii române din Transilvania la începutul secolului al XIX-lea*, Gyula, 1994. Vezi, de asemenea, și M. Anghelescu, *Ilumiștii români și tipografia din Buda*, în LL, IV, 1978, p. 539-545.
- ²⁸ V., în acest sens, C. Bodea, art. cit. și N. Edroiu, *Economic literature of the 1780-1820 period and Romanian Society*, în *Enlightenment and Romanian Society*, edited by P. Teodor, Cluj, 1980.
- ²⁹ Molnar a încercat să publice, între 1789-1790, un periodic dedicat economiei rurale, *Wallachische Zeitung für den Landmann*, proiect care, deși implica nume sonore ale vieții publice transilvănene, nu a putut fi dus la bun sfârșit..
- ³⁰ V. N. A. Ursu, *Traduceri necunoscute ale lui Ion Budai-Deleanu*, în *Contribuții la istoria culturii românești. Studii și note filologice*, Iași, 2002, p. 303-323.
- ³¹ V., în acest sens, N. A. Ursu, *Cărți de popularizare a științei traduse de Petru Maior*, în LR, X, 1961, nr. 2, p. 135-143, unde stabilește paternitatea lui Maior asupra celor cinci traduceri.
- ³² Cornelia Bodea, art. cit., p. 90.
- ³³ V. N. A. Ursu, *Formarea terminologiei științifice românești*, București, 1962, p. 31.
- ³⁴ Editat de D. Ghișe și P. Teodor, București, 1964.
- ³⁵ Op. cit., p. 79-81.
- ³⁶ Ibidem, p. 61.
- ³⁷ Paternitate stabilită de G. Brătescu, *Grija pentru sănătate. Primele tipărituri de interes medical în limba română (1581-1820)*, București, 1988, p. 153-157.
- ³⁸ Identificare stabilită tot de G. Brătescu, op. cit., p. 258, nota 73.
- ³⁹ Operele lui V. Popp deschid noi câmpuri de cercetare. Pe lângă acest studiu, teza sa de doctorat, *De funeribus plebeyis*, aflată la interferența dintre studiul folclorului și istoria medicinei, reprezintă un summum al științei românești din perioada mișcării ardelene.
- ⁴⁰ În ȘA, II, p. 602-604.